

מעשי-הצדקה של נשים כאירועים מכווננים בשלוש אגדות תלמודיות

תקציר

המאמר דן בשלוש אגדות תלמודיות, שבמרכזן – שלוש נשים, הבולטות ברגישותן לזולת העני.

בדרך כלל, במסגרת החברתית הרחבה, המוצגת בספרות התלמודית, היו גבולות ברורים בין גברים לנשים, אשר ניתקו את האישה מהחברה והכניסו אותה לבין ארבעת קירות ביתה. לעומת זאת, כשמוביל אותנו המספר התלמודי לביתן של הנשים פנימה, והוא מציג לפנינו את יחסיהן עם הגבר המצוי במרכז עולמו – נקבעים מעמדה וההערכה אליהן באופן אינדיבידואלי לפי מעשיהן ואישיותן.

זוהי, למעשה, נקודת-המוצא של המאמר, הדין ביחסי נשים עם בעליהן או אביהן: אמנם האישה אינה במרכז עשייתם היומיומית של הגברים, אולם היא מפלסת לעצמה דרך ומגיעה להישגים ניכרים. שלוש הגיבורות בסיפורים הנדונים – בולטות בדעתנותן, והן מצליחות להתעלות במעשיהן על הגברים הקרובים אליהן.

מבוא

האגדות: "אשת מר עוקבא והכבשן", "אשתו של אבא חלקיה והורדת הגשמים" ו"בתו של רבי עקיבא והנחש", הנדונות במאמר זה – עוסקות בדרכים שונות של מתן-צדקה, שיש בו משום אירוע מכוון.

הדרך, המאפיינת את מתן-הצדקה של הנשים, היא הכנסת-האורחים, שעליה נאמר: "גדולה הכנסת אורחים מקבלת פני שכינה" (שבת קכז ע"א).

בהשוואה לגברים סביבן – אין קיום המצווה כרוך רק במה שניתן, אלא גם בדרך שבה ניתן: היא מלווה בקבלת העני בסבר-פנים יפות – באהבה, במוכנות להקשבה ובהענקת תחושה, כי הוא רצוי בביתה.

בכל אחת מהאגדות מוצגת אישה כדמות מרכזית, המשפיעה ברגישותה, ברגשנותה ובחכמתה על רצף ההתרחשויות בסיפור. שלוש הנשים פעילות בסיטואציה מורכבת מבחינה אידאית, אשר נקלעו לתוכה. מי שיצרו את הסיטואציה הם גברים, שלא היו להם היכולות המתאימות להתמודד עמה או להתמודד עמה לבדם, ולעומתם, הנשים הצליחו לא רק להתמודד עם מורכבות זו, אלא גם לפעול ולהביא להתרתה.

מילות-מפתח: אגדה; נשים בתלמוד; הורדת-גשמים; הכנסת-אורחים; פרשנות אינטרטקסטואליות; מרחב וזמן.

כל סיפור נדון מנקודת-מבט שונה :

ב"אשת מר עוקבא והכבשן" מוצגות שתי תפיסות, המתייחסות למתן-צדקה, כשכל אחת מהן משתלבת בטקסט במסגרת שונה של זמן ומרחב.

ב"אשת אבא חלקיה והורדת גשמים" – משורטטת דמות האישה, נותנת-הצדקה, באמצעות דיאלוג אינטרטקסטואלי, המתרחש בין דפי-התלמוד, שיש בו משום העתקת הדמות מן הטקסט – אל המופשט והמייצג.

ב"בתו של רבי עקיבא והנחש" – מתנהל רצף ההתרחשויות בסיפור כבמעין תהליך של פענוח: הוא מתחיל בהצגת שתי גישות פילוסופיות על גורלו של אדם וממשיך בסיפורה הפרטי של בת רבי עקיבא, המתמודדת עם גזרת-המוות, התלויה מעל לראשה – באמצעות מתן אוכל לעני מוזנח ונשכח ביום חתונתה. נושא הגזרה מהווה את נקודת-החיתוך בין שני צירים אלה, המשלב אותם לסיפור אחד.

שלוש האגדות מסופרות בצמצום רב ללא סטייה כלשהי מהעלילה. אין הגיבורות מופיעות בשמותיהן, אף לא כהוויה מלאה, אלא במסגרת של קטעים טקסטואליים לצורך ביצוע פעולה, אולם אין הדבר פוגם בייחודיותן ובמרכזיותן בסיפורים, שכן מה שמייחד את הסיפור אינו הפעולה, תהא נעלה עד כמה שתהיה, אלא הדמות – כסך-הכול של תכונותיה ומעשיה.

דעות שונות על מעמדה של האישה בתקופת המשנה והתלמוד

רק מראשית שנות השמונים החלו חוקרים לעסוק במעמד-האישה וביחס אליה בספרות-חז"ל ובספרות-ההלכה.

מבין החוקרים הבולטים עוסקת טל אילן¹ ביחס-האפליה של חז"ל כלפי הנשים, ואילו דניאל בוירין² טוען, כי גישתם של חכמים לנשים אינה אנטי-נשית.

יהודית האופטמן³ רואה דווקא את רצונם של החכמים בטובתה של האישה, אף שרצון זה לא נבע מתוך ניסיון להשוות בינה לבין הגברים.

במחקרה של פרנסס רדאי⁴ בולטת המסקנה, כי כמעט בכל התחומים שנבדקו – ניכרת התייחסות פטרנליסטית כלפי האישה, הגורמת לה לחוש לכודה בתוך מערכת, שאינה מבקשת את טובתה, ושהיא עצמה לא ביקשה.

לפי שולמית ולר⁵, התייחסותם של חכמים לאישה באופן כללי אינה נובעת מעמדה אנטי-נשית, ועובדה היא, שקיימות דעות שונות בנוגע להפרדה בין שני המינים, וביניהן, למשל, זו הרואה בהפרדה אמצעי לבלימת-היצרים אצל הגבר. היא מוסיפה ומציינת, כי גם בתנאי-הפרדה כאלה לא הייתה האישה כלואה בבית.

1. T. Ilan, *Jewish Women in Greco-Roman Palestin: An Inquiry into Image and Status*, Tübingen 1995.

2. D. Boyarin, *Carnal Israel: Reading Sex in Talmud Culture*, Berkeley 1993.

3. J. Hauptman, *Rereading the Rabbis: A Woman's Voice*, Colorado 1998.

4. פ' רדאי, מעמד האישה בחברה ובמשפט, ירושלים 1995, עמ' 19-27.

5. ש' ולר, נשים בחברה היהודית בתקופת המשנה והתלמוד, תל-אביב 2000, עמ' 78-79.

ולר בחרה דווקא להציג דמויות רבות של נשים, המוזכרות בספרות התלמודית כעצמאיות ובוטחות בעצמן, כבעלות-תושייה וכמצליחניות הן במסחר, הן בהופעתן בבתי-דין, ובכלל – בחלקן בעשייה בחברה. מציאות זו מלמדת, לדעתה, על פתיחות ועל יחס חיובי לגבי מעורבותה של האישה בחברה.

אפשר אם כן לומר, כי בדרך כלל היו גבולות ברורים בין גברים לנשים, ואלה גרמו לעתים לניתוקה של האישה מהחברה ולדחיקתה אל בין ארבעת קירות ביתה. עם זאת, בחיי היום-יום הפרטיים מתוארים יחסיה עם הגבר כקרובים ושוויוניים, ולאור יחסים אלה נקבעים מעמדה והערכה אליה באופן אינדיבידואלי לפי אישיותה ומעשייה.

התלמיד-חכם ואשתו⁶

היחסים בין התלמיד-חכם לאשתו, כפי שהם מוצגים בתמונות ראליסטיות במחרוזת-סיפורים במסכת כתובות סב – מתוארים בדרך כלל כבעלי-מתח רב, הנובע מהניגוד בין בית-המדורש לבין הבית. הנושא המרכזי, הנדון בסיפורים אלה, עוסק בבעייתיות, הנוצרת בעקבות עזיבת התלמיד-חכם את ביתו לתקופה ארוכה: זניחת אשתו לשם לימוד-תורה ודחיקת משפחתו אל שולי-חיו.

תלמידי-חכמים אלה יצרו מציאות לא נורמלית, אשר בה נאלצו בני משפחתם לחיות.

ההיעדרות הממושכת השפיעה, למשל, על פוריות-האישה, על נשיותה ועל כלכלתה.

מחרוזת-הסיפורים המוזכרת מבקרת את התנהגותם של תלמידי-חכמים אלה ומאותתת, כי עצם לימוד-התורה אינו תנאי לגדלות רוחנית. באמצעות-הסיפורים אף ניתן להבין, כי אין לראות בלימוד התורה אידאל, המועדף על פני חיי-משפחה תקינים והמכפר על הפיכת בני-המשפחה לאומללים.

במחרוזת-הסיפורים קיימת מטרה: השבת הַסֵּדֶר שעוות – על כנו, אולם בחלק גדול מהמקרים היא משדרת לנו, כי הקרע בין החכם לאשתו כה עמוק, עד שכמעט אין אפשרות לאחות את הקרעים.

עם זאת, אנו שומעים בתלמוד על נשים ידעניות, שהיו מעורבות בעשייה בתחומים שונים של החיים.⁷ קשה להניח, שדיווחים כאלה צמחו בחלל ריק.

מהטקסט התלמודי עצמו ניתן אפוא להסיק, כי הנשים הפעילות חיו בסביבה תרבותית, אשר בה העריכו מאד את פעילותן ואת כישוריהן. דבר זה מוכיח, כי קיימת בתלמוד תפיסה מסוימת של שוויוניות.⁸

הסיפורים הנדונים במאמר זה מאירים דווקא את יחסי-הקִרְבָּה שבין הגיבורות לבעליהן או לאביהן, ומציגים שותפות של חיים, המבוססת על כבוד והערכה.

שלוש הנשים בסיפורים: "אשת מר עוקבא והכבשן", "אשתו של אבא חלקיה והורדת הגשמים"

6. על כך ראו: י' פרנקל, **עיונים בעולמו הרוחני של סיפור האגדה**, תל-אביב תשמ"א, עמ' 99-115, וכן ולר (לעיל הערה 5).

7. ראו תלמוד בבלי, מגילה יח – על המשרתת, שידעה עברית טוב יותר מתלמידי-חכמים.

8. חולין מד ע"ב, קט ע"ב.

ו"בתו של רבי עקיבא והנחש" – מוצגות בטקסט כשותפות שוויוניות לגיבורים בעשייתן היומיומית. יתר על כן, נראה לי, שהמספר התלמודי מעדיף דווקא את הנשים בהתנהלותן הצדקנית על פני בעליהן.

אשתו של מר עוקבא

תלמוד בבלי, כתובות סז ע"ב (מתורגם מארמית)

מר עוקבא – היה עני בשכנותו,
שהיה רגיל לזרוק לו ארבעה זוזים בתוך חור הדלת.
יום אחד אמר: אלך ואראה, מי עושה לי אותה טובה.
אותו יום התאחר מר עוקבא בבית-המדרש.
באה אשתו אתו.
כיוון שראו שֶׁמָטָה את הדלת, יצא (העני) אחריהם.
ברחו מלפניו ונכנסו לכבשן, שהייתה בו אש גרופה.
היו רגליו של מר עוקבא נשרפות.
אמרה לו אשתו: הרם רגליך, ושים על רגלי.
חלשה דעתו.
אמרה לו: אני מצויה בתוך הבית – וקרובה הנאתי! ...

ההתרחשויות בזמן ובמרחב

מר עוקבא⁹ – היה עני בשכנותו,
שהיה רגיל לזרוק לו ארבעה זוזים בתוך חור הדלת.
כך מסתכמת תקופה ממושכת, אשר בה נתן מר עוקבא צדקה לעני מסוים, ומתכווצת לשני משפטים, שהפרטים בהם מהווים בהמשך את עיקר העלילה.
בהשוואה לפרק זמן זה – הרי בקטע השני של הסיפור מתרחש תהליך הפוך:
המספר מתרכז בהתרחשויות של אחד מאותם ימים בתקופה הממושכת המצוינת לעיל, המספר על משך זמן מוגבל – על שעות בודדות באותו יום אחד ומיוחד.
בקטע זה קיימת התאמה בין הצגת-האירועים לבין הסדר הלינארי של התרחשותם:
א. אותו יום התאחר מר עוקבא בבית-המדרש.
ב. באה אשתו אתו.
ג. כיוון שראו שמטה את הדלת, יצא אחריהם.

9. מר עוקבא היה אמורא בבלי בדור הראשון. הוא היה ראש-גולה וכן ראש בית דין חשוב, שנודעה לו סמכות מכרעת אצל חכמי-בבל. הוא היה גם מפורסם במעשי-צדקותו: היה נוהג לתת צדקה בסתר.

ד. ברחו מלפניו ונכנסו לכבשן, שהייתה בו אש גרופה.

ה. היו רגליו של מר עוקבא נשרפות.

ו. אמרה לו אשתו: הרם רגליך, ושים על רגלי.

ז. חלשה דעתו.

באותו יום, שבו מתחיל סיפורנו, הגיע מר עוקבא ואשתו אל ביתו של אותו עני, וכשיצא העני כדי להכיר סוף סוף את מיטיבו, ברחו השנים ממנו – כל עוד נפשם במ.

כיוון שהעלילה תמציתית מאוד, אין הקורא מקבל אינפורמציה על המניעים להתרחשויות אלה:

מדוע החליט העני לשנות את התהליך הרגיל והמקובל של קבלת צדקה בסתר, ובמקום זה – לחכות באותו יום למיטיבו כדי לראות מיהו:

אולי הייתה זו סקרנות בלבד?

אולי רצה להודות לאיש?

אולי רצה לבקש, שמיטיבו יגדיל את התרומה?

אולי היה קָמָה לדבר אתו – לספר לו את צרותיו?

מה גרם לשינוי משמעותי זה? בל נשכח, שהחלטה זו מניעה בסופו של דבר את האירועים, שְׁכָן בעקבותיה נכנסו שני בני הזוג להיחבא בכבשן, ושם נשאר עד סוף הסיפור.

ושוב, בגלל תמציתיות העלילה – אין הקורא מקבל מידע לגבי הפעולה התמוהה, כביכול, של בני-הזוג בהיכנסם לכבשן.

אנו רוצים להבין:

מדוע נהגו בני-הזוג כפי שנהגו?

האם יש משמעות כלשהי למעשה מעין זה?

ובכן, כאמור, המשכו של סיפורנו מתרחש בכבשן – שני בני הזוג שוהים שם, אולם רק רגליו של מר עוקבא נכוות באש-הכבשן.

השאלה, מדוע הוא נכווה, ולא אשתו – מעסיקה מאוד את מר עוקבא. הוא חושב, שכוויתו מסמלת עונש, אולם אין הוא מבין את סיבתו:

הרי הוא זה שנותן צדקה באופן קבוע, ובכל זאת אינו זוכה לנס, שאשתו זוכה לו. הוא מבין, שהנס הוא איתות מגבוה, המשקף את ההערכה, אשר לה זוכה האישה, ולא הוא.

"חלשה דעתו" של מר עוקבא: הוא כואב גם בגלל הרגל שנכוותה וגם בגלל האכזבה הגדולה שלו. למעשה, הוא חושב רק על עצמו: אין הוא מודע כלל במחשבותיו לעוצמה, הטמונה במתן הצדקה של אשתו, אף שהיא אינה עושה זאת בקביעות כמוהו.

מר עוקבא מקבל תשובות על תמיהותיו באמצעות שתי סיטואציות:

א. באמצעות התנהגותה של אשתו:

אשתו מציעה לו להניח את רגליו על רגליה, והיא עוזרת לו להתגבר על כאביו. רגישותה, אהבתה ורחמיה – מצביעים על קווים חשובים בדמותה, ובכאבו הוא נעשה מודע למיוחדות שבאשתו.

ב. בסוף הסיפור הוא מבין, כי הדרך, אשר בה נותנת אשתו צדקה היא הקובעת, ולא ההרגל לעשות זאת באופן קבוע. היא עצמה מסבירה לו את ההבדל בינה ובינו:

“אמרה לו: אני מצויה בתוך הבית – וקרובה הנאתי.”

הוזה אומר, אני בדרך כלל נמצאת בבית, וכשבא עני, אני מגישה לו אוכל, ולא כסף. לכן הם נהנים מהצדקה שלי יותר מאשר מתרומת הכסף, שאתה נותן בקביעות.

מדבריה מסתבר, שבדומה לבעלה היא נותנת צדקה לעתים קרובות, אולם עשייה זו אינה נעשית מתוך הרגל, אלא מתוך חוויה: ביתה פתוח לפני העניים, היא פוגשת את הנזקקים ומשוחחית אתם, היא מכירה אותם ורגישה לצורכיהם. לכן עשייה זו היא ייחודית, אף שהיא חוזרת על עצמה ואינה הופכת להרגל.

אמרה לו: אני מצויה בתוך הבית – וקרובה הנאתי.

במשפט האחרון של הסיפור חוזר המספר ומכווץ פרק זמן ממושך בחייה של אשת מר עוקבא – למשפט קצר אחד, המתאר את צדקתה, כפי שעשה בתחילת הסיפור לגבי הרגליו של מר עוקבא. כך, למעשה, נוצרת אחדות בין תוכן לצורה בסיפור הקצר הזה, כאשר המתח בין שתי הגישות בא לידי ביטוי גם במבנה הסיפור.

זווית-הראייה, שהסיפור מסופר בה

דומה, כי זווית-הראייה, שבאמצעותה מסופר הסיפור, היא של אשת מר עוקבא. קיימת הערכה רבה למר עוקבא בקשר לדרך, אשר בה הוא מממש את המצווה. הקביעות שבמתן-הצדקה מצביעה על עולמו הערכי של האיש, המודע לחשיבותו של מתן-צדקה בסתר בחברה היהודית. אולם אל תוך תחושת-שביעות-רצון זו – מתגנבת ביקורת מוסווית: מתן ארבעה זוזים לעני באופן קבוע ללא שום תנאי או ללא שינוי בתנאים – מלמד על חסר בתשומת-לב וברגישות:

אולי העני זקוק ליותר?

ואולי יש פעמים, שאין הוא זקוק כלל לצדקה?

המספר-המבקר יודע להתבונן בעין בוחנת בהתרחשויות. הוא אף יודע, כי אפשר לתת צדקה באופן שונה, כשהוא מפנה את מבטו אל אשת מר עוקבא, המשווה בין מתן-הצדקה של בעלה לבין שלה, ומגיעה למסקנות:

“אני מצויה בתוך הבית – וקרובה הנאתי!”

הוזה אומר, אני נותנת לעני את אשר מצוי עמי בבית – מזון מוכן, למשל, וכך העני הרעב משקיט מיד את רעבונו. לכן ההנאה שלו מהצדקה היא מיידית, שלא כמו מתן-הצדקה של בעלה, הנעשית באופן קבוע כמעשה של שגרה – ללא חוויה וללא התחדשות, כשנותן הצדקה אינו מכיר כלל את המקבל ואת צרכיו המיוחדים.

המישור האידיאלי

לאורך ההתרחשויות בסיפור קיים מתח בין העמדות, המתייחסות לדרך קיום מתן צדקה של שתי הדמויות, ונקודת-החיתוך ביניהן היא בכבשן.

יש משום סמליות בכבשן, אשר בו נפגשו בעלי העמדות, נצרפו ונוצר מעין גשר של הבנה ביניהם. שם מסתבר למר עוקבא, כי קיום מצוות הצדקה של אשתו גרם לתנועה חיובית בין ארץ לשמים, ושם, כנראה, התקבל בהערכה רבה והביא להתהפכות כיוון התנועה משמיים לארץ, אל הכבשן ואל הצלתה של אשתו מן האש.

כפי שראינו, בתחילת הסיפור מתואר מר עוקבא כאדם ערכי ונותן צדקה לעניים, מחד גיסא, אולם, מאידך גיסא, הוא מאופיין כאדם, שאינו מעורב בחיי מקבל הצדקה.

בסופו של הסיפור מתוארת אשתו ורגישותה הרבה למקבלי הצדקה, והיא דווקא כן מעוניינת להיות מעורבת בחיי העניים: יחסה אליהם קרוב וחם וגישתה אינטימית: היא פוגשת אותם פנים אל פנים, מאכילה אותם, מאזינה לבעיותיהם וקרובה ללבם.

חשוב מאוד לציין, שגם אם העני היה אחראי למצב, שהביא את בני הזוג עוקבא לברוח מפניו, כדי שלא יזהה אותם, הרי שניהם השליכו עצמם לתוך הכבשן, כיוון שהאמינו, שחשיפת זהותם תביא להלבנת-פניו של העני.

בברכות מג ע"ב מביאה הגמרא דוגמה מהמקרא (בר' לח 25) לאיסור הלבנת פנים, ובפרקי-אבות ג, יא נאמר: "והמלבין פני חברו ברבים [...] – אין לו חלק בעולם הבא".

כדי להבין את התנהגותם של מר עוקבא ואשתו – מצטטת הגמרא את דברי רשב"י:

"נוח לו, לאדם, שיפיל עצמו לתוך כבשן האש, ואל ילבין פני חברו ברבים."

כשאדם דואג מאוד לחברו, אין הוא שם לב לקורה לו. שני בני הזוג מרגישים, שזה היה הדבר הנכון ביותר לעשותו – כדי להציל את מקבל-הצדקה מתחושת עלבון ומבוכה.

רגישותה של אשת מר עוקבא עוזרת לה להבין מה בלבו של בעלה – את מבוכתו ואת אי-יכולתו להבין, מדוע נכוו בה בשעה שרגליה, ורגליה נותרו שלמות כשהיו.

רגישותה אף עוזרת גם למר עוקבא להבין את שיעור-קומתה.

אשתו של אבא חלקיה

תלמוד בבלי, תענית כג ע"א וע"ב (מתורגם מארמית)

אבא חלקיה – בן-בנו של חוני המעגל היה.

וכשהיה צריך העולם לגשם,

היו שולחים חכמים אליו, והיה מבקש רחמים – ובא הגשם.

פעם אחת הוצרך העולם לגשם,

שלחו חכמים זוג חכמים אליו לבקש רחמים שיבוא גשם.

הלכו לביתו – ולא מצאוהו;

הלכו בשדה ומצאוהו שהיה עוֹדֵר.

נתנו לו שלום, ולא הסביר להם פנים.
 בערב, כאשר אסף עצים, שם את העצים והמעדר על כתפו האחת,
 והגלימה – על כתפו האחרת.
 כל הדרך לא נעל נעליים; כאשר הגיע למים – נעל נעליים.
 כאשר הגיע לקוצים – הרים את בגדיו.
 כאשר הגיע לעיר – יצאה אשתו לקראתו כשהיא מקושטת.
 כאשר הגיע לביתו – נכנסה אשתו תחילה, ואחר-כך נכנס הוא, ואחר כך נכנסו חכמים.
 ישב ובצע פת, ולא אמר להם לחכמים: בואו ואכלו!
 חילק לחם לילדים: לגדול – אחת, ולקטן – שתיים.
 אמר לה לאשתו: יודע אני, שהחכמים – משום הגשם באו,
 נעלה לגג – ונבקש רחמים: אולי יתרצה הקב"ה ויביא מטר,
 ולא נחזיק טובה לעצמנו.
 עלו לגג. עמד הוא בזווית אחת, והיא – בזווית אחרת.
 קדמו ועלו עננים מאותה זווית של אשתו.
 כאשר ירד, אמר להם: מדוע באו חכמים?
 אמרו לו: שלחו חכמים אל אדוני לבקש רחמים על הגשם.
 אמר להם: ברוך המקום, שלא הצריך אתכם לאבא חלקיה.
 אמרו לו: יודעים אנו, שהמטר – מחמת אדוני הוא בא,
 אלא, שיאמר לנו אדוני אותם הדברים שתמוהים לנו:
 – מה טעם כאשר נתנו לאדוני שלום, לא הסביר לנו אֲדוֹנֵי פניו?
 אמר להם: שכיר-יום הייתי, ואמרתי: לא אתבטל.
 – ומה טעם שם אדוני את העצים על כתפו האחת, והגלימה – על כתפו האחרת?
 אמר להם: טלית שאולה הייתה: לזו – שאלתיה, ולזו – לא שאלתיה.
 – מה טעם כל הדרך לא נעל אדוני נעליים, וכאשר הגיע למים נעל נעליים?
 אמר להם: כל הדרך אני רואה, במים אינני רואה.
 – מה טעם כאשר הגיע אדוני לקוצים, הרים את בגדיו?
 אמר להם: זה – מעלה ארוכה, וזה – אינו מעלה ארוכה.
 – מה טעם כאשר הגיע לעיר, יצאה אשתו של אדוני כשהיא מקושטת?
 אמר להם: כדי שלא אתן עיני באישה אחרת.
 – מה טעם נכנסה היא בתחילה, ואחר כך נכנס אדוני, ואחר כך נכנסו אנחנו?
 אמר להם: משום שאין אתם בדוקים לי.
 – מה טעם כאשר בצע אדוני פת, לא אמר לנו: "בואו וְאָכְלוּ"?
 אמר להם: משום שלא הייתה הפת מרובה, ואמרתי: לא יחזיקו לי חכמים טובה בחינם.
 – מה טעם נתן אדוני לילד הגדול פרוסה אחת, ולקטן – שתיים?
 אמר להם: זה – נמצא בבית, וזה – בבית-הכנסת.

– ומה טעם קדמו ועלו עננים מאותה זווית, שהייתה עומדת אשתו של אדוני?
– משום שהאשה נמצאת בבית ונותנת לחם לעניים – וקרובה הנאתה,
ואני נותן מעות, ואין ההנאה קרובה.
או גם (טעם אחר יש לי):
אותם בריונים, שהיו בשכנותנו –
אני ביקשתי רחמים שימותו,
והיא ביקשה רחמים שיחזרו בתשובה – וחזרו.

המישור האידאי

בתרבות היהודית הגשם לא רק מספק מים, אלא גם משקף מעין דינמיקה ביחסים של בני-אדם אל האמונה. לפי תפיסה זו, ירידת-גשמים או עצירתם תלויות במצבם המוסרי-דתי של אנשים. סיפורנו דן במתח הקיים בין היכולת להוריד גשמים לבין היכולת להיות דמות מוסרית, כשהדמויות הנדונות הן אבא חלקיה ואשתו.

הסיפור הידוע על חוני המעגל, מוריד הגשמים – עורר ביקורת רבה מצד החכם, שמעון בן-שטח, שאמר לחוני: "אלמלא חוני אתה, גוזרני עליך נידוי, שְׁאֵילו שְׁנַיִם כשני אליהו, שמפתחות גשמים בידו של אליהו – לא נמצא שם שמים מתחלל על ידך?! אבל מה אעשה, שאתה מתחטא לפני המקום ועושה לך רצונך – כבן, שמתחטא לפני אביו, ועושה לו רצונו [...]" (תענית כג ע"א)

שמעון בן-שטח ראה בעצירת-הגשמים איתות לעם ישראל, שאינו הולך בדרך הישר, וחוני היה אמור לעזור לבני-ישראל לתקן את מצבם המוסרי ולחזור בתשובה, אולם הוא לא עשה כן, ועל כך קיימת ביקורת עליו, ובלשון הגמרא: "אבא, הוליקני לרחצני בחמין, שְׁטַפְנִי בצונן, תן לי אגוזים, שקדים, אפרסקים ורימונים – ונתן לו".

שמעון בן-שטח רואה את התנהגותו של חוני כהתנהגות ילדותית, אעפ"י שהילד הזה אהוב ורצוי בעיני ה' – מבחינת האמור (משלי כג 25): "ישמח אביך ואמך, ותגל יולדתך".

אבא חלקיה – כמוהו כסבו – ידוע היה כחסיד, ולפי דברי פילון האלכסנדרוני, היה שייך לקבוצת-החסידיים, שהולכים אחר הטבע ומצוותיו [...], משתעשעים במידות טובות ונוהגים כל חייהם כחג. מספרם של אנשים אלה קטן – גחלת (או ניצוץ) של החכמה, השמורה בכל עיר ועיר, כדי שלא תכבה לגמרי המידה הטובה וְתַעֲלֵם מקרב המין האנושי [...], חסידים אלה חיים בדלות, ואין להם ולמשפחתם די מחסורם. גם כשכל החברה ניזונה בשפע, הם מעדיפים לחיות ברעה ולהיזון מחסידותם. הם היו קיימים כבר בימי קדם, ויש כאלה החיים בינינו היום. הם בורחים מהמון-העם ומתמסרים לתיקון-החיים.¹⁰

רעיונותיו של פילון מבוססים על מסורת חז"ל: "צדיק נפטר מן העולם – רעה באה לעולם [...], צדיק בא לעולם – טובה באה לעולם [...]" (תלמוד בבלי, סנהדרין קיג ע"ב).

10. על חסידים אלה – ראו: י' בער, 'החסידים הראשונים בכתבי פילון ובמסורת העברית', תרביץ, יח (תשי"ג), עמ' 91-109.

עם זאת, אבא חלקיה שונה מסבו, חוני, ויש בדמותו משום שילוב מושלם בין איש-מופת לאיש מוסרי.

בתכונותיהם סללו אבא חלקיה ואשתו את הדרך ליכולותיהם העל-טבעיות להוריד גשמים, ותהליך זה מוצג בכתובים באופנים שונים:

למשל, בכתובות ה'ע"א נכתב על תהלים יט 1:

"השמים מספרים כבוד אל, ומעשה ידיו מגיד הרקיע" [...] ורש"י מסביר: "האי 'ומעשה ידיו' – במעשה הצדיקים כתוב, שקרויין מעשה שלהם – מעשה ידיו של הקב"ה. והכי קאמר: ומעשה ידיו, שהוא מעשה הצדיקים – מגיד הרקיע, שהרקיע מעיד עליהם לבריות שהם צדיקים, שמתפללין על הגשמים – ומטר יורד".

מסתבר אפוא לפי רש"י, שהורדת-הגשמים היא בידי האל, אולם הוא מותיר בידי הצדיקים את ההחלטה, אם להוריד אותם אם לאו. לכן יש לפנות אל היחיד להתפלל להורדת-גשמים, לאחר שבני העם צמו, ובעיקר – נוכח צמאונם של בני-אדם או הקשיים שלהם בעלייתם לרגל לירושלים בשלושת הרגלים.

אבא חלקיה יודע, שללא אשתו – תפילתו לא תיענה, ולכן הוא פונה אליה, שתעזור לו בתפילה:

אמר לה לאשתו: יודע אני, שהחכמים – משום הגשם באו...

עלו לגג, עמד הוא בזווית אחת, והיא – בזווית אחת.

קדמו ועלו עננים מאותה זווית של אשתו.

הדרך, אשר בה פונה אבא חלקיה לאשתו, מלמדת על שיתוף-פעולה ביניהם, שהוא, כנראה, מעשה שבשגרה, והתפילה המשותפת על הגג מצביעה על כוחם, הנובע משיתוף-פעולה זה.

דומה, שדינמיקה שוויונית זו ביחסי בני הזוג חלקיה – מציגה רעיון מתקדם ביותר על מקומה של האישה בחברה, הבא לידי ביטוי באופן ברור בסוף הסיפור, כאשר שואלים חכמים בפליאה:

ומה הטעם קדמו ועלו עננים מאותה זווית, שהייתה עומדת אשתו של אדוני?

ואבא חלקיה עונה בפסקנות החלטית:

משום שהאישה נמצאת בבית ונותנת לחם לעניים – וקרובה הנאתה,

ואני נותן מעות – ואין ההנאה קרובה.

שרטוט-אופייה של אשתו נעשה על-ידי אבא חלקיה בפני חכמים – כדי להבהיר את גדולתה המוסרית של אשתו, שבידה הכוח להשפיע על הורדת-גשמים: מחד גיסא, היא אישה רגישה ורגשנית, ומאידך גיסא, היא אישה צדיקה, השופטת אנשים לפנים משורת הדין, המרחמת על אנשים ומסייעת להם. היא לא רק הצילה אדם, אלא גם סייעה להחזיר אותו בתשובה – בגלל אמונתה הרבה, שתמיד יש לתת הזדמנות נוספת לאדם.

אבא חלקיה מאמין, כי אשתו, המקדישה את כל חייה לעזור לעניים – מצד אחד, ולחוטאים –

מצד שני, ומשמשת להם אוזן קשבת – תוגמלה באמצעות יכולתה להוריד גשמים.

נכון הוא, ששיתוף-הפעולה בין שני בני הזוג, הביא להורדת-גשמים, אף שכל אחד מהם פעל בדרך משלו, שֶׁכֵּן כל אחד מהם מייצג תכונה, החשובה לקיום כל חברה בריאה, ורק השילוב בין השניים, שיתוף-הפעולה והיכולת לקבל זה את זה ולהאמין זה בזה – עשויים להביא ברכה לחברה, שהם חיים בה, ותיקון – לעולם כולו.

מקומו של אבא חלקיה במארג הסיפורי

אבא חלקיה נחשב בעיני בני דורו לאיש מחולל פלאים, לאיש, שבאמונתו הרבה יכול הוא להוריד בתפילתו את הגשם. הוא עצמו אינו חפץ, שיאפיינו אותו כבעל-נס, שמא יחשוב הציבור, שהוא זה שמוריד גשמים, ולא הקב"ה.

בסיפורנו מעוצבת דמותו ומתעֶבֶה על סמך פרטים, המוצגים לאורך הטקסט¹¹ – באמצעות שתי זוויות-ראייה:

האחת של המספר היודע-כל, כל העוקב אחר מעשי אבא חלקיה, כפי שהתרחשו באופן כרונולוגי בזה אחר זה:

הוא נוהר שלא לרמות את מעסיקו ולגזול מזמנו כדי לנהל שיחה עם החכמים, שבאו לקראתו. הוא נוהר שלא לנצל חבר, אשר ממנו שאל כלים.

הוא מודֵע לגירויים הקיימים בחוץ ונמנע מלהסתכל בפני אישה, חוץ מאשר בפני-אשתו.

הוא זהיר מאוד שלא לפגוע אף לרגע אחד ברכושו של מעסיקו, גם כשמדובר לעתים בבריאותו. הוא מתנהג בשום-שכל, כשהוא בוחן כל צעד על-פי העיקרון: "סוף מעשה – במחשבה תחילה". זווית-הראייה השנייה משתקפת באמצעות הדיאלוג בינו ובין חכמים: הם שואלים שאלות, ואבא חלקיה עונה.

בשאלותיהם ובתשובותיו של אבא חלקיה יש משום חזרה על מעשיו המוצגים, ובכך גם מודגשים קווי-האופי¹² מנקודת-מבט שונה, המעצבת את הדמות כמגשרת בין מוסריות ליכולת על-טבעיות.

אבא חלקיה יודע, שמטרת החכמים הבאים אליו היא לבקש ממנו שיתפלל לקב"ה להוריד גשמים. הוא גם יודע, שהכוח להוריד גשמים מעוגן ביכולתו להיות מודל של מופת. לכן הוא מבצע שורה של מעשים לפני החכמים, המהווים דוגמה להתנהגותו של אדם מוסרי והמביאים לידי ביטוי את האמת, המנחה אותו בחיי היום-יום, אשר מהווה בסיס ליחסים שבין אדם לחברו, שהם תנאי לקיום-החברה.

החכמים אינם מבינים את פשר המעשים האלה, ובחלקו השני של הסיפור הם שואלים, ובאמצעות תשובותיו הבהירות מבקש אבא חלקיה לשדר, כיצד על האדם להתנהג יום-יום ולהיות ראוי מבחינת ערכית, קודם שהוא מבקש מהקב"ה שיריד גשמים.

11. R. Barthes, W. Kayser, W. Booth, C. Wayne and P. Hammond, *Poétique du recit*, Paris 1977, p. 92.

12. על-פי צ'טמן הדמות היא פרדיגמה של תכונות, כלומר קווי-אופי יציבים, ואת סדרת התכונות ניתן לתפוס כקבוצה על ציר אנכי, המצטלב עם רצף האירועים בעלילה. ראו: S. Chatman, 'New ways of analyzing narrative structure, with an example from Joyce's "Dubliners"', *Language and Style*, 2 (1969), pp. 3-36.

במילים אחרות, הוא מבקש לומר, כי התנהגות מוסרית ודתית היא תנאי להורדת-גשמים לא רק של מוריד-הגשמים, אלא גם של אלה הנהנים ממנו.

המבנה העלילתי, שבחלקו הראשון קיים רצף של התרחשויות, ובחלקו השני מופיעות שאלות החכמים ותשובותיו של אבא חלקיה – פותח את האפשרות להצגת דמותו של אבא חלקיה, מצד אחד – כגורם האמור לקבוע את אופי האירוע, ומצד שני – את האירוע כגורם, המדגים את קווי-אופיו.¹³

אם בחלקו **הראשון** של הסיפור קיימת התאמה בין רצף-מעשיו של אבא חלקיה לבין הסדר הכרונולוגי של התרחשותם, כשקצבם דינמי ומואץ, והתרחשות אחת רודפת אחר חברתה, הרי החלק **השני** של השאלות והתשובות הוא סטטי, וכפי שצוין לעיל, הוא מקבע ומדגים את התכונות של אבא חלקיה.

דמותה של אשת אבא חלקיה – מן הטקסט אל המופשט והמייצג

למרות היותו מודל להתנהגות מוסרית – אין אבא חלקיה יכול להתפלל לבדו לקב"ה, והוא נזקק להצטרפות אשתו לתפילה. ואמנם לראשונה מופיעה אשת אבא חלקיה בסיפור – כגורם מרכזי במסגרת חשובה זו של הורדת-גשמים.

אמר לה לאשתו: יודע אני, שהחכמים – משום הגשם באו...

עלו לגג, עמד הוא בזווית אחת, והיא – בזווית אחרת.

קדמו ועלו עננים מאותה זווית של אשתו.

אשתו מופיעה בתפילתה על הגג, ולמעשה, אין הקורא יודע עליה שום דבר. באמצעות תשובותיו הפרשניות של בעלה על שאלות החכמים – למדנו, כי היא הגורם, המניע את התהליך של הורדת-הגשמים: "קדמו ועלו עננים מאותה זווית שהיתה עומדת".

אבא חלקיה מסביר את התופעה המופלאה הזו ביתרון של אשתו עליו בקיום מצוות-צדקה:

משום שהאשה נמצאת בבית ונותנת לחם לעניים – וקרובה הנאתה,

ואני נותן מעות – ואין ההנאה קרובה.

הוא מתאר את מתן-הצדקה שלה לא רק כאקט של נתינה, אלא גם כאקט של רגישות, רגשנות וקירוב-לבבות בהשוואה למתן-הצדקה שלו, שאין בה למקבל הנאה מידית וקרובה.

הוא אף מוסיף ומשרטט את קווי-אופייה בהקשר לאירוע מכוון אחר, שהייתה מעורבת בו:

או גם (טעם אחר): בריונים שהיו בשכנותנו,

אני ביקשתי רחמים שימותו,

והיא ביקשה רחמים שיחזרו בתשובה – וחזרו.

13. H. James, *The art of the novel: Critical Prefaces by Henry James*, New York and London 1962, p.80.

בשרטוט קו-אופי זה: רחמני – מצד אחד, אולם תובעני – מצד שני, כשמדובר במסגרת מצוות ואורחות-חיים, הרי נוסף לתכונה המעולה של דאגה לעני מעבר למתן-מעוה, מעמיד אבא חלקיה את אשתו בדרגה גבוהה יותר מאשר את עצמו במישור המוסרי והאנושי.

ההתייחסות לאשת אבא חלקיה מבחינת פעילות עלילתית היא מצומצמת מאוד, אולם היא בעלת משקל סגולי רב:

לפי הטקסט, היא המשפיעה על הורדת-הגשמים, הווי אומר, היא חיונית לעלילה – כמבצעת הפעולה, העומדת במרכז הסיפור.¹⁴

נוסף לכך, לומד הקורא על דמותה של האישה באמצעות דברי אבא חלקיה.¹⁵ בדבריו אין הוא רק מעביר את הדמות והופך אותה למורכבת ורבת-עלילות, אלא גם מאפיין את דמותה כמעין תבנית מרחבית בעלת קשרים על-לינאריים,¹⁶ שהרי מאחורי שרטוט-דמותה של אשת אבא חלקיה ניבטות שתי נשים אחרות:

הראשונה היא אשת מר עוקבא, המעידה על עצמה, כפי שצוין בדיון לעיל: "אני מצויה בתוך הבית – וקרובה הנאתי". הווי אומר, אני בדרך כלל נמצאת בבית, וכשבא עני, אני מגישה לו אוכל, ולא כסף. לכן הם נהנים מהצדקה שלי יותר מאשר מתרומת-הכסף, שאתה נותן באופן קבוע.

שלא כמו אבא חלקיה, המבין יפה את יתרונותיה של אשתו על פניו – מר עוקבא יושב מתוסכל בכבשן ואינו מבין על מה ולמה באה עליו צרה זו, שהרי הוא התאמץ כל-כך לתת צדקה. רק לאחר הקפכה של אשתו, שחשוב לתת צדקה ברגישות ותוך אמפתיה למקבל, הוא, כנראה, מבין, אולם מסקנה זו אינה מופיעה בסיפור התלמודי הקצר, הבוחר לספר את אשר חשוב לו, ולא דווקא – לקורא.

האישה **השנייה**, במסגרת האפיון האנלוגי היא ברוריה, אשת רבי מאיר, שהייתה אחת הנשים החכמות ביותר בימיה. עליה נאמר, שהייתה לה יכולת מדהימה ללמוד שלוש מאות הלכות ביום אחד. היא גם מתגלה כאישה, המקבלת את מר-גורלה בהשלמה דתית, כאשר מתו עליה שני בניה.

אבא חלקיה מתייחס כך למעשה של אשתו, הדומה ביותר למעשה של ברוריה (ברכות י ע"א):

אותם בריונים, שהיו בשכנותו של ר' מאיר, והיו מצערים אותו הרבה –

היה מבקש ר' מאיר רחמים עליהם שימותו,

אמרה לו ברוריה אשתו:

על מה אתה מסתמך, שאתה מפרש את 'יתמו חטאים' ר"ל חוטאים רשעים – מוות פיזי, הרי

14. וכבר אריסטו ראה את חיוניותה של הדמות כמבצעת פעולה, ראו: אריסטו, פואטיקה, תרגום מ' הק, תל-אביב 1947. פרופ ראה את הדמויות – ככפופות לתחומי פעולה:

Propp, V., *Morphology of the Folktale*, Austin, Texas 1968.

15. חוקר הספרות, יוסף אבן, מתייחס לאפיון ישיר ועקיף של הדמות השווה. ראו י' אבן, 'התיאוריה של הדמות בספרות: מעמדה, תפקידה ביצירה ודרכי בנייתה בסיפורת', הספרות, ג (1971), עמ' 10-30; וכן י' אבן, *הדמות בסיפורת*, תל-אביב 1980.

16. ראו ש' רמון-קינן, *הפואטיקה של הסיפורת בימינו בישראל*, תל-אביב 1984, עמ' 128-129.

כתוב חֲטָאִים (לשון רבים של חֲטָא), כלומר יש להתפלל לכיליונו של הַרְשָׁע, ולא של הַרְשָׁעָה. ועוד, כִּד לְסוּף הַפְּסוּק (כלומר המשך לעיין בסוף הפסוק), אשר בו כתוב: ורשעים – עוד אינם וְפָרַשׁ: שאינם עוד רשעים, כלומר בְּקֶשׁ רחמים עליהם שיחזרו בתשובה.

ביקש ר' מאיר רחמים עליהם – וחזרו בתשובה.

החיבור בין הטקסטים, שהוזכרו לעיל, הוא הכרח, ולא בחירה, כיוון שהדיאלוג ביניהם מתרחש הן במישור הדיאכרוני לגבי הטקסט הקודם והן במישור הסינכרוני בטקסט הנדון.¹⁷

באמצעות הטכניקה האינטרטקסטואלית מחבר המספר בין הסיפורים, וכך יוצר רשת של התייחסויות טקסטואליות באשר לנשים גיבורות בתלמוד, הבולטות ביכולותיהן ובתכונותיהן היוצאות דופן.

תיאור דמותה של אשת אבא חלקיה הוא דוגמה מופלאה לדיאלוג האינטרטקסטואלי, המתרחש במרחבי-התלמוד, שיש בו משום העתקת הדמות מן הטקסט – אל המופשט והמייצג.¹⁸

בתו של רבי עקיבא והנחש

תלמוד בבלי, שבת קנו ע"ב (מתורגם מארמית)

לרבי עקיבא הייתה בת.

אמרו לו הכלדיים: אותו היום, שנכנסת לבית-הַחֲפָה,

מכיש אותה נחש, והיא מתה.

היה דואג על הדבר הרבה.

באותו היום, נטלה את המכבנה, נעצה אותה בסדק.

קרה, שישבה [=שננעצה] בעינו של נחש.

בבוקר, כשנטלה אותה, נסרך ובא הנחש אחריה.

אמר לה אביה: מה עשית?

אמרה לו: בערב בא עני, קרא בפתח, והיו טרודים הכול בסעודה,

ואין שומע לו.

קמתי, נטלתי את מנתי שנתת לי, ונתתיה לו.

אמר לה: מצווה עשית.

יצא רבי עקיבא ודרש: "וצדקה תציל ממות" (משלי י 2),

ולא ממיתה משונה, אלא ממיתה עצמה.

מבנה-העלילה ונקודות-התצפית

הסיפור בנוי משני צירים עלילתיים: **האחד** מתייחס לעימות האידיאי בין חכמים לכלדיים, **והשני** מתייחס לגדולתה של בת רבי עקיבא, המתגלית במעשה הצדקה שעשתה.

שני הצירים המנוגדים האלה מתארים שתי תפיסות-עולם: היהודית, המאמינה בבחירה, והנכרית, המאמינה בגְזֵרָה מראש.

17. G. Allen, *Intertextuality*, London and New York 2000, p. 37.

18. על התאוריה של הדמות – ראו: רמון-קינן (לעיל הערה 16).

נקודת-החיתוך בין שני הצירים הוא נושא הגזרה, המשלב את שני הצירים לסיפור אחד, שיש בו שני מישורים: המישור המטפיזי-פילוסופי, אשר בו נערך הדיון על תפיסת האסטרונומים, כי כל אדם הוא למעשה עבד לגורל, שנגזר עליו, והמישור הארצי-המציאותי, הבא לידי ביטוי ברצף-ההתרחשויות בחתונתה של בת רבי עקיבא, כשבמרכזן מובלטת הכלה במעשה מתן הצדקה לעני המסכן. הניגוד בין שני המישורים האלה, ועם זאת השילוב ביניהם – ממחישים לרבי עקיבא, כיצד מתממש הדיון התאורטי, המוזכר במציאות-המרחב:

אותה כלה, שהיא, למעשה, הגורם המרכזי בחתונתה, אינה מרוכזת בעצמה: היא מבחינה בעני הרעב העומד בפתח, נותנת לו את מנתה, וכך מקיימת את המצווה החשובה של מתן-צדקה. מעשה זה מצביע על רגישותה לזכויות-האומללים ואת נכונותה לסייע להם. בזכות זאת היא ניצלת מהגזרה, אשר נגזרה עליה, ומממשת את האמרה: "צדקה תציל ממוות".

דינמיקה זו משקפת תנועה דו-צדדית בין שמים לארץ – בין העולם המטפיזי-רעיוני לבין עולם-המעשה, העוסק בבני-האדם ובמעשיהם יום-יום, שעה-שעה, ומתרגם את הדיונים התאורטיים לדיונים ממשיים.

המבנה העלילתי בסיפור משתנה בעקבות השינויים בנקודות-התצפית:

בתחילת הסיפור נקודת-התצפית של האסטרונום היא מטפיזית, והיא מציגה באופן תמציתי את האידאה של גזרה מראש, המזומנת לבת רבי עקיבא:

"אמרו לו הכלדיים: אותו היום, שנכנסת לבית-החֶפֶה,

מכיש אותה נחש, והיא מתה."

נקודת-מוצא זו מעלה אפוא שאלות, אשר כבר מלכתחילה יוצרות מתח בסיפור:

האם הפילוסופיה של הכלדיים הנכריים רלוונטית לבתו של ר' עקיבא מבית-ישראל?

כיצד עליה להתמודד עם גזרה כזו?

מחד גיסא, עליה להתחתן ולהקים בית בישראל, אך מאידך גיסא, היא חוששת מפני גזרת-המוות.

נקודת-תצפית זו מתחלפת בזו של המספר, העוקב אחר ההתרחשויות בחתונתה.

רצף-האירועים המוצג בסיפור אינו כרונולוגי, שֶׁכֵּן הוא מתחיל בליל-החתונה, לאחר הטקס והארוחה, כשהכלה מכינה עצמה לשינה. אין זו התחלה נורמטיבית, וקרוב לוודאי, שיש בה כוונה. אולי היא מבקשת להצביע על חוסר-התעניינותו של המספר באירועים כסדרם, אלא על רצונו לדעת, מה יהיה בסוף הסיפור, ולכן הוא מתחיל את הסיפור בסופו.

סדר ההתרחשות של הסיפור:

א. אותו היום, נטלה את המכבנה, נעצה אותה בסדק.

קרה, שישבה [שננעצה] בעינו של נחש.

ב. בבוקר, כשנטלה אותה, נסרך ובא הנחש אחריה.

ג. אמר לה אביה: מה עשית?

ד. אמרה לו: בערב בא עני, קרא בפתח, והיו טרודים הכול בסעודה, ואין שומע לו.

ה. קמתי, נטלתי את מנתי שנתת לי, ונתתיה לו.

"מה עשית?" – שואל רבי עקיבא את בתו. וזאת – רק לאחר שראה, כי הנחש מת.

כל מה שהתרחש לפני מפנה חשוב זה – אינו מעניינו.

רק כאשר בתו עונה לאביה, למד הקורא על אירועי-החתונה, המסופרות מנקודת-מבטה.

את שאלת רבי עקיבא: מה עשית? – ניתן להבין בשתי דרכים:

א. כיצד הצלחת להרוג את הנחש?

ב. מה הציל אותך מהנחש?

הבת מבינה היטב את דרך מחשבתו של אביה, והיא עונה על שאלתו באופן ברור ביותר:

בערב בא עני, קרא בפתח, והיו טרודים הכול בסעודה,

ואין שומע לו.

קמתי, נטלתי את מנתי שנתת לי, ונתתיה לו.

רצף ההתרחשויות בסיפור מתנהל כבמעין תהליך של פענוח, המתחיל בהצגת שתי גישות פילוסופיות על גורלו של אדם: היהודית והאסטרוולוגית – וממשיך בסיפורה הפרטי של בת רבי עקיבא, המתמודדת עם גזרת-המוות, התלויה מעל לראשה, באמצעות מתן אוכל לעני בערב יום חתונתה.

סופה של העלילה, מותו של הנחש – מופיע בתחילתה, וקיום המצווה של מתן-צדקה, המופיע

בסוף-העלילה, מסביר את תחילתה – מות הנחש.

המישור האידאי

סיפור זה משתלב בתוך מחזור-סיפורים, המופיעים בזה אחר זה והמקובצים סביב הנושא ההלכתי, הנדון על-ידי חכמים בעקבות דעתם של הכלדיים: צירופם של כוכבים בזמן נתון – עשוי לקבוע את גורלו של אדם; זו גזרה משמים, כי גורלו של אדם נגזר מראש. הם גם ניבאו לרבי עקיבא, כי בתו תמות ביום חופתה.¹⁹

לעומתם, חכמינו, וביניהם – גם רבי עקיבא מאמינים, כי "אין מזל לישראל", שכן גורלו של ישראל נקבע על-ידי הקב"ה, אשר יכול לשנות דברים בכל רגע.

המקרה המסוים המתואר בסיפורנו, הצלתה של בת רבי עקיבא מהכשת-נחש, הוא יוצא-דופן מנקודת-מבטם של האסטרוולוגים, שכן לפיה אמורה הייתה להתבצע הגזרה לא בעקבות צירופם

19. הסיפורים מפרשים זה את זה, ומטרתם להמחיש רעיון מוסרי, מאורע היסטורי וכדומה. ראו: ע' יסף, סיפור העם העברי, ירושלים 1994, עמ' 578.

של כוכבים בזמן מסוים, אלא בעקבות צירופה לאירוע מסוים – חתונתה של הבת: אם תתחתן – תמות, ואם לא תתחתן – תינצל, שֶׁכֵּן כך נגזר עליה.

תשובתם של חכמי-התלמוד לכלדיים היא, כי "אין מזל לישראל", הווה אומר, גורלו של בן או בת לעם ישראל נקבע על-ידי הקב"ה, היכול לשנות אותו בכל זמן שירצה. עם זאת, לכל אדם יש זכות לבחור את דרכו, ובחירה זו היא שתקבע את גורלו.

זה סיפור קצר ותמציתי. עם זאת, מתמיהה מאוד העובדה, שדווקא האירוע, העוסק בעניי הבא לחתונה – מפורט מאוד באופן יחסי לטקסט הקצר:

אמרה לו: בערב בא עני, קרא בפתח, והיו טרודים הכול בסעודה,

ואין שומע לו.

קמתי, נטלתי את מנתי שנתתם לי, ונתתיה לו.

נראה לי, כי הניגוד הזה בין תמציתיות סיפור המעשה לבין ההרחבה באירוע המתייחס לעני – בא להבליט את הסיטואציה המבישה: איש אומלל עומד בפתח-הדלת ומבקש קצת מזון, וכל האורחים החשובים, היושבים סביב השולחן, אינם שמים-לב אליו: לא המארחים: רבי עקיבא ואשתו, הטורחים סביב אורחיהם, לא האורחים, האוכלים ומשוחחים ביניהם, וביניהם קרוב לוודאי, יושבים גם חכמים חשובים, שבאו לקיים את המצווה "לשמח חתן וכלה".

אין הם רגישים די-הצורך לשים-לב לאומללותו של העני הנבוך והמבויש, העומד בפתח.

רק הכלה רואה ושומעת, והיא גם הראשונה לפעול: אף שהיא – כמרכז השמחה – עסוקה הייתה בשמחתה האישית ובאורחיה, בכל זאת רק היא שמה-לב לעני העומד בפתח; רק היא מתקרבת אליו ודואגת לתת לו מנת-אוכל, את מנת-האוכל שלה. רק בה קיימת הרגישות לא רק לראות, אלא גם להבחין; לא רק לשים לב, אלא גם להבין את צרכיו של הזולת ולסייע לו.

על כך אומר לה אביה: מצווה עשית!

תוך כדי שמיעת ההתרחשויות – עובר רבי עקיבא עובר תהליך של למידה: מסתבר לו, כיצד בביתו תורגם על-ידי בתו – הדיון התאורטי, שהוא וחבריו החכמים – ניהלו לגבי הרעיון המטפיזי על הגורל לבין המעשה במרחב.

בעקבות התרחשויות אלה הוא מגיע למסקנה, כי מתן-צדקה מבטל את רוע-הגזרה, וכך, למעשה, נסגר הדיון בשאלה "האם יש מזל לישראל", שהופיע בתחילת הסיפור:

יצא רבי עקיבא ודרש: "וצדקה תציל ממות" (משלי י 2),

ולא ממיתה משונה, אלא ממיתה עצמה.

הווי אומר, השילוב בין בחירת האדם את אורחות-חיייו ובין הרעיון המטפיזי על גורלו – מעצב את התפיסה, כי חיי-אדם מישראל אינם עניין של מזל, שֶׁכֵּן "אין מזל לישראל", אלא הם קשורים ומותנים ביכולתו של אדם להבין את צרכי-חברו העני ולסייע לו, ובאמצעותה – לשנות גם את גורלו שלו.

מתן-הצדקה לעני על-ידי בתו של רבי עקיבא ביום חתונתה – חיבר בין שני הניגודים: גזרת-המוות, שהייתה תלויה מעל ראשה, ובחירתה לקיים מצווה חשובה זו. המעשה הרחמני שלה העלה אותה לדרגת רוחניות גבוהה מאוד – מן הארץ אל השמים, והביאה לשינוי הזרימה

משמים אל הארץ – תוך כדי ביטול-הגזרה והחזרתה לחיים.

יש לציין, כי הנחש משתלב באווירה הגורלית של הסיפור – כדמות מיתולוגית, האורבת לבת-האדם כדי לפגוע בה. סמליות זו מגבירה את התחושה, כי בהתמודדותה של בת רבי עקיבא יש מעין חזרה על התמודדותה של חוה עם הנחש.

שלא כמו אצל חוה, שבבחירתה גזרה על עצמה ועל אחיותיה, בנות-האדם, את הגירוש מגן-עדן, הרי בבחירתה לא רק שבת רבי עקיבא הצליחה להרחיק מעליה את הגזרה, אלא שבמעשה צדקתה היא הצליחה לעלות לדרגה רוחנית גבוהה.

בחירת בתו של רבי עקיבא כמופת וכדגם חיקוי בסיפור חשוב זה, הדין בעיקרון מרכזי של הפילוסופיה הדתית היהודית – מעמיד אותה מעל ומעבר לדמויות, הלוקחות חלק בסיפור.

סיכום

כל שלושת הסיפורים הנדונים – מסופרים בצמצום רב. אין בהם כל סטייה מהעלילה, ואין בהם מילה מיותרת. אין הנשים הגיבורות מופיעות בשמותיהן, ואף לא כהוויה מלאה, אלא במסגרת של קטעי-טקסטים לצורך ביצוע-פעולה, אולם אין הדבר פוגם בייחודיותן ובמרכזיותן בסיפורים: מה שמייחד את הסיפור אינו הפעולה, תהא נעלה ככל שתהיה, אלא הדמות – כסיכום תכונותיה ומעשיה.

רק הודות לדמויות-הנשים – מקבלים הסיפורים משמעות, שֶׁכֵּן ביצוע פעולת מתן הצדקה, המהווה מישור אחד בעלילה, משתלב עם המישור האידיאי ומלמד, שקיום מתן צדקה הוא מכלול של תכונות ומעשים, היוצרים דרך-חיים, שיש בה גם משום הצלת-חיים.

בכל שלושת הסיפורים מוצגת מצוות מתן צדקה של הנשים הגיבורות כתוצר של רגישות, יחסי-קרבה בין איש לרעהו ועזרה מיידית לעני ולאומלל – אם בהבנת רגשותיהם, ואם בדאגה ישירה לרווחתם.

הסיפורים הנדונים מאירים דווקא את יחסי-הקירבה שבין הגיבורות לבעליהן או לאביהן ומציגים שותפות של חיים, המבוססת על כבוד והערכה.

שלוש הנשים בסיפורים: "אשת מר עוקבא והכבשן", "אשתו של אבא חלקיה והורדת הגשמים" ו"בתו של רבי עקיבא והנחש" – מוצגות בטקסט כשותפות שוויוניות לגברים בעשייתן היומיומית. יתר על כן, נראה לי, כי המספר התלמודי מעדיף דווקא את הנשים בהתנהלותן הצדקנית על פני בעליהן.

עם זאת, אין הנשים מופיעות בשמותיהן, אלא מיוחסות לבעליהן: אחד ההסברים לכך ניתן על-ידי פרל: שמן הפרטי של נשים נשואות בתלמוד – מוסתר משום הצניעות, ורק הנשים יוצאות-הדופן, שאינן יושבות-בית, מופיעות בשמן הפרטי.²⁰

ואוסף, כי לדעתי, הנשים אינן מופיעות בשמותיהן, כיוון שבתכונותיהן הבולטות הן נתפסות – כמייצגות קבוצה של נשים ייחודיות, ולא כתכונות אינדיבידואליות גרדא.

20. פרל גם מציין, כי עניין זה מובהר בתולדות התקופה הקלסית היוונית – שמותיהן של נשים נשואות הוסתר בניגוד לשמותיהן הגלויים של זונות ושפחות, ראו: ב' פרל, 'לדעת את השם', מקור ראשון, 30.10.2008.